

13. Zapysav O. Holovko 20 serpnia 2013 r. u s. Dovzhok Yampil's'koho r–nu Vinnyts'koyi obl. vid Sluts'koyi Niny Vasylivny, 1929 r.n.

14. Zapysav O. Holovko 8 lyupnya 2014 r. u s. Hrabarivka Pishchans'koho r–nu Vinnyts'koyi obl. vid Hrabariv's'koho Fedora Dmytrovycha, 1930 r.n.

15. Zapysav O. Holovko 22 travnya 2014 r. u s. Subotivka Mohyliv–Podil's'koho r–nu Vinnyts'koyi obl. vid Hervazyieva Fedora Ivanovycha, 1931 r.n.

16. Zapysav O. Holovko 23 travnya 2014 r. u s. Nemiya Mohyliv–Podil's'koho r–nu Vinnyts'koyi obl. vid Khibov's'koyi Lidy Fedorivny, 1935 r.n.

17. Zapysav O. Holovko 18 serpnia 2013 r. u s. Tsekynivka Yampil's'koho r–nu Vinnyts'koyi obl. vid Rachkov's'koyi Yefrosyniyi Afanasiyivny, 1927 r.n.

18. Mogilev–Podol'skiy okrispolkom. Materialy po obsledovaniyu deyatel'nosti rayispolkomov, yego otdelov i sel'sovetov okruha. 1925–1926 gg. // DAViO. – F.R–489. – Op.1. – Spr.847. – 367 ark.

19. Zapysav O. Holovko 8 lyupnya 2014 r. u s. Trybusivka Pishchans'koho r–nu Vinnyts'koyi obl. vid Mulyara Feodosiya Zakharovycha, 1933 r.n.

Holovko O. M., PhD student of the department «Ukrainian Ethnological Center» of M. T. Rylyskyi Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), holovko90@gmail.com

Viticulture in the Podolian Coast of Dniester: the regional specificity and Ukrainian–Moldovan economic contacts

This article deals with the investigation of viticulture as a traditional economic class of population of Podolian Transnistria. The study is based on the papers of researchers, archival, real sources and materials of ethnographic expeditions, which were made in 2013–2014 in Mogilev–Podolsky, Yampolsky and Peschanskii districts of Vinnytsia region. The objective of the research is tracing regional specific of the branch, taking into account the impact of economic contacts with local Ukrainians and Moldovans on its development.

The historiography analysis of problem was implemented, the brief characteristic of the branch development throughout late XIX – early XXI centuries has been described, the specificity of laying and cultivation of vineyards was reviewed, agricultural practices of protect the vines, as well as the realization of products of viticulture, were considered in the paper. Summing up, the main factors of development of the viticulture in the region were identified, the attention was paid to role of the Ukrainian–Moldovan economic relations, and perspective directions for further studying of issue have been defined.

Keywords: traditional economic classes, viticulture, Podolian coast of the Dniester; the Ukrainian–Moldovan economic contacts.

Головко А. Н., аспирант отдела «Украинский этнологический центр», Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рильского Национальной Академии наук Украины (Украина, Киев), holovko90@gmail.com

Виноградарство на подольском побережье Днестра: региональная специфика и украинско–молдавские хозяйственные контакты

Изучено виноградарство как традиционное хозяйственное занятие населения Подольского Приднестровья. Исследование базируется на трудах исследователей, архивных, вещественных источниках и материалах этнографических экспедиций 2013–2014 гг. в Могилев–Подольский, Ямпольский и Песчанский районы Винницкой области. Целью исследования является отслеживание региональной специфики отрасли с учётом влияния хозяйственных контактов местных украинцев с молдаванами на ее развитие.

В публикации осуществлён анализ историографии проблемы, подано краткую характеристику развития отрасли на протяжении конца XIX – начала XXI в., рассмотрена специфика заложения и возделывания виноградников, освещены агротехнические методы защиты лозы, а также пути реализации продукции виноградарства. В выводах определено основные факторы развития виноградарства в регионе, акцентировано внимание на роли украинско–молдавских хозяйственных связей, очерчено перспективные направления дальнейших исследований проблемы.

Ключевые слова: традиционные хозяйственные занятия, виноградарство, подольское побережье Днестра, украинско–молдавские хозяйственные контакты.

* * *

УДК - 930:084.1:003

Павленко С. Ф.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), pavlenko_s_f@ukr.net

ВІЗУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА В СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглядаються проблеми виявлення, дослідження та інтерпретації змісту окремих видів візуальних джерел у сучасних вітчизняних історичних студіях.

Ключові слова: історичні студії, візуальні джерела, живопис, стінопис, ікона, фреска, графіка, портрет.

Не дивлячись на те, що теоретичні засади візуальної історії сформувалися порівняно не так давно (упродовж другої половини ХХ ст.), практичний науковий інтерес до вивчення різноманітних груп зображень та історичної інформації, яку вони містять, проявляється у вітчизняній історіографії значно раніше. Передусім, значний вплив на активізацію наукового дослідження візуальних джерел мало видання «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського. В передмові до нього вчений писав у лютому 1911 р.: «Ілюстрації давав я тільки самі "автентичні" – знімки з старих портретів, малюнків, гравюр, будинків...; дійсний старовинний предмет вводить сучасного чоловіка в старе жите далеко краще й живійше, ніж довгі описи і всякі новіші фантазії» [1, с. 4].

Цінний приклад використання іконопису для ілюстрації певних соціальних явищ подав М. Василенко на початку 1920-х рр. В біографічній роботі, присвяченій Павлу Полуботку, вчений згадав епізод, пов'язаний не так із самим гетьманом, як із ставленням до нього представників різних верств тогочасного суспільства та історією українського іконопису. Зокрема, він описав події, що сталися в Каменському монастирі на Стародубщині, який був заснований гетьманом І. Самої ловичем, але остаточно впорядкований коштом І. Мазепи, І. Скоропадського та П. Полуботка. Зокрема, дослідник описав, як влітку 1737 р. до монастиря прибули піп Ромацкевич та дяк Федорченко у церковні х справах. Під час огляду монастирської церкви вони побачили ікону Успіння Пресвятої Богородиці, на якій було зображено окрім традиційних канонічних персонажів, також благодійників монастиря І. Мазепу та П. Полуботка. Оглядаючи її Ромацкевич висловив обурення з приводу намальованих на іконі портретів. На що церковний пономар, старенький чернець Тит сказав йому: «Шкода, що тебе не було тоді, коли писався образ, і ти не зробив своїх вказівок, як нам малювати ікони. А взагалі, яке твоє діло?». Повернувшись до Стародуба, Ромацкевич подав донос до полкової канцелярії, але за це його самого ув'язнили й побили різками. Коли він спитав: «За що?», йому відповіли: «Щоб по чужих церквах не нищпорив». Тоді він написав донос до Синоду. Оскільки йшлося про портрети Мазепи і Полуботка, з Петербургу прислали майора Шипова для проведення слідства у цій справі. Опитали представників генеральної старшини, які знали гетьманів особисто, але ніхто так і не зміг впізнати осіб, зображених на іконі. Слідство закінчилося нічим, але все ж таки користь від нього була, оскільки з'ясувалося, що образ малював чернігівський богомаз Яким, а час його створення дізналися, коли ікону зняли зі стіни для огляду. На звороті було зазначено 1716 р. [2, с. 204–206].

Спеціальну увагу дослідженню художніх зображень (переважно живописних творів) в якості історичного джерела приділяв упродовж 1970-х–поч. 1980-х рр. професор Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін В. Стрельський, який сам активно займався художньою творчістю. Спираючись на власний творчий досвід, учений чудово розумів, що у творах образотворчого мистецтва дійсність фіксується не лише такою, як її бачить художник, але й такою, яка вона є насправді, що неможливо вивчати історію без залучення інформації візуальних джерел [3, с. 96-98].

За доби незалежності вітчизняними дослідниками було зроблено чимало для виявлення та використання в історичних студіях інформації різних видів візуальних джерел, сформувався нове бачення їх історико-джерельного потенціалу. Цікаві зауваження щодо побутування в католицькому середовищі шанобливого ставлення до православних ікон зробила Н. Яковенко. Зокрема, вона згадала декілька подібних фактів. Так, Томаш Замойський в 1610 р. надіслав матері «руський образок св. Миколая», Ян Кароль Ходкевич у власноручному записі назвав ікону Жировицької Богородиці своєю патронкою. До неї ж в січні 1651 р. звертався й король Ян Казимір. Дослідниця також зауважила, що під час битви козаків з поляками, що відбулася під Берестечком в 1651 р., у наметі короля перебувала ікона Холмської Богородиці, яка, на думку Казимира Філіпа Обуховича, допомогла полякам здобути перемогу. Після цього король віддячив образу Богородиці, поклавши на вівтар перед іконою, захоплені в козацькому таборі митру й оздоблене коштовностями Євангеліє, що належали вбитому під час штурму козацького табору православному митрополиту Йосафату, а також козацькі корогви і казани [4, с. 30-33]. У підрозділах «Галицький ренесанс»: неолатинська поезія, архітектура, пластичні мистецтва», «Світ загалу на тлі «ментальности реформ» елітарної культури», «У химерному світі Барока» знаної праці «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» Н. Яковенко приділила спеціальну увагу огляду мистецьких творів з точки зору їх не лише мистецької, а й джерельної ваги. Видання супроводжується також численними ілюстраціями, які значною мірою доповнюють інформацію, представлену в тексті книги [5, с. 134-137, 307-310, 451-461].

Упродовж двохтисячних років в Україні побачило світ чимало наукових праць, присвячених дослідженню іконопису, портретного живопису, книжкової гравюри, жанрових та народних картин, художніх видань, в яких представлені різні групи візуальних джерел [6]. Не маючи змоги розглянути їх усі, авторка даної розвідки поставила собі за мету проаналізувати окремі публікації, в яких, на її думку, було запропоновано нові підходи до вивчення та інтерпретації окремих комплексів історично цінних зображень.

Серед таких, передусім слід згадати нову спробу дослідження та атрибуції світських фресок Софії Київської, здійснену Н. Нікітенко, яка представила оригінальну версію інтерпретації змісту окремих із них. Зокрема, дослідниця спробувала довести, що стінописи Софії Київської, а саме фрески південної та північної башти собору, а також рельєф однієї з шиферних плит парапету хор собору, є цінними й одними з основних джерел, які дозволяють уточнити відомості щодо дати

хрещення київського князя Володимира Святославича, його номінального одруження з принцесою Анною та хрещення Русі [7, с. 416-417]. Висловлюючи це твердження, вона спиралася на дослідження відомих візантістів – істориків мистецтва М. Кондакова, Д. Айналова, С. Редіна та ін., які вважали, що ці сюжети фресок Софії ілюструють придворне життя Візантії під час різдвяних свят, що склали 12-денний цикл – з 25 грудня до 6 січня. Спершу, на думку Н. Нікітенко, ці дослідники не вбачали у даних фресках київських мотивів.

Продовжуючи аналіз праць попередників, дослідниця вказала, що згодом Д. Айналов висловив припущення, що на одній зі фресок південної башти було зображено прийом княгині Ольги в 957 р. візантійським імператором Костянтином VII Багрянородним, однак дослідник А. Радченко уточнив, що на фресці, яка завершувала багатопланову композицію «Іподром», немає зображення цієї події. Згодом версія щодо зображення княгині Ольги набула поширення у вітчизняній історіографії завдяки працям відомого дослідника стінопису Софії Київської С. Висоцького [8, с. 113-204]. Зауважимо, що вона й досі залишається пануючою в сучасній українській історичній науці.

Заперечуючи це твердження, авторка подала власне тлумачення зображень баштових фресок, використовуючи при цьому як численні відомості писемних джерел, зокрема описи придворних візантійських церемоній, так і візуальні методи інтерпретації зображальної інформації, зокрема порівняння іконографічних типів даних фресок з іншими відомими зображеннями представлених на них історичних персоналій (імператора Василя і особливо принцеси Анни).

В результаті проведеного дослідження Н. Нікітенко дійшла до висновку, що неможливо атрибуувати княгиню Ольгу серед персоналій двох головних фрескових композицій башт – «Іподрому» південної башти та «Церемоній у візантійського імператора» північної башти. У першому випадку дослідниця посилається на візантійські правила, за якими жінки взагалі не допускалися на іподром, а версія щодо присутності біля імператора княгині, на думку дослідниці, виникла через тлумачення як жінки зображення круглолицього безбородого євнуха-охоронця, який стоїть позаду імператора [7, с. 418-419].

Стосовно образу на фресці північної башти, авторка вказала на ту обставину, що зображена на ній жінка має на собі царські інсигнії – стемму (корону) та пурпурну мантию й це не дозволяє персоналізувати її як княгиню Ольгу, оскільки остання ніколи не належала до візантійського імператорського дому. Відповідно жінку, що є центральним образом фрески, дослідниця атрибуувала як принцесу Анну, яка на той момент уже була нібито одружена (або заручена) з князем Володимиром (замість нього, на думку Нікітенко, символічну роль жениха, за традицією, що дійсно була доволі поширеною за доби середньовіччя, виконував один з його послів). Як представниця візантійської імператорської родини, Анна після одруження отримала титул цариці та відповідні інсигнії. Князь Володимир так само заочно отримав титул кесаря та згодом і царські інсигнії, як й інші сини або зяті імператора, причому у зятя у вінці було не чотири, як у сина василевса, а один кіютець спереду. Дослідниця вказала, що саме такий вінець зображений на Володимирі на його монетах. Окрім того, на її думку, приналежність представників руського князівського роду

до імператорського дому підтверджується зображеннями кесарських геральдичних знаків у Софії: грифонів на зводах башт та орла на шиферній плиті, що розміщена на парпеті хор над княжим портретом [7, с. 433].

Але тут постає справедливе запитання: чи могли одружити (або навіть офіційно заручити) принцесу Анну з язичником? Звичайно, що ні. З цього приводу Н. Нікітенко, спираючись на свідчення писемних джерел, вказує, що вони називають дві дати: 987 і 988 р. На думку дослідниці обидві дати є правдивими, оскільки на ті часи ще існувала традиція спершу оголошувати язичника християнином (після чого він уже фактично вважався християнином), тобто здійснювати обряд оглашення (масового голосного проголошення людини християнином), а згодом через певний час здійснювати обряд водохрещення. На думку Нікітенко, оглашення Володимира християнином було здійснене в Києві на початку січня 988 р., тобто до проведення у Константинополі церемонії заручин з принцесою Анною, що авторка доводить такими факторами: 1-го січня відзначається день св. Василя Великого, саме таке ім'я мав тодішній імператор, майбутній тесть князя Володимира, й він сам отримав це ім'я після хрещення. Крім того, за тодішнім церковним календарем рік починався 1 вересня, тобто 988 рік за сучасним літочисленням приходився на вересень 987 – серпень 988 р. [7, с. 438-439].

Загальновідомі події, пов'язані зі взяттям Володимиром Корсуня, його остаточним хрещенням та вінчанням з Анною, відбулися, на думку дослідниці, наприкінці квітня – на початку травня 989 р. В якості підтвердження цього датування дослідниця вказала, на певні дати церковного календаря, зокрема такі: обидва головні храми Русі були освячені практично в один день: Десятинна церква – 12 травня, а Софія Київська – 11 травня, окрім того 11 травня святкувалося як день заснування Константинополя. З цього приводу Н. Нікітенко висловила припущення, що ці дати, які відзначаються як день хрещення Русі, в дійсності стосувалися не хрещення киян, а хрещення князя та його дружини (всієї Русі) в Корсуні в ніч з суботи 11 на неділю 12 травня 989 р. (оскільки хрестили по неділях, а неділя випадала саме на 12.05.989) [7, с. 439-441].

Загалом, Н. Нікітенко прийшла до висновку, що досліджувані нею фрески Софії Київської поєднані у тріумфальний великокнязівський цикл, який зафіксував укладання русько-візантійського династичного союзу, що поклав початок процесу хрещення Русі на рубежі 987-988 рр., складовою якого були й події у Корсуні в 989 р. Стінопис південної башти Софійського собору був нею інтерпретований як «Посли Володимира на прийомі у імператора Василя II», а північної – як «Коронація Анни» [7, с. 419,441].

Викладена версія в цілому виглядає цілком логічною і переконливою, але автора цих рядків одразу здивувала дата корсунських подій – 989 р. По-перше, здалося дивним, що Володимир чекав би на свою, на той час, за твердженням Нікітенко, вже законну дружину (або навіть офіційно заручену наречену) більше року. По-друге, переважна більшість сучасних дослідників, датують як хрещення Володимира, так і хрещення Русі 988-м роком. Наприклад, Н. Яковенко вказала, що «час і місце його (тобто Володимира – С. П.) особистого охрещення дискусійні, натомість примусове навернення киян, здійснене відразу після Корсунського походу, літопис упевнено датує 988 р.» [5, с. 50]. Однак, не можна заперечувати й того факту,

що в процесі розвитку історичної науки і залучення інформації додаткових, зокрема, візуальних джерел певні загальноприйняті датування можуть зазнавати уточнень.

Значний внесок у вивчення іншої групи візуальних джерел – портретів українських старшин – зробила О. Ковалевська. Окрім, дослідження власне зразків портретних стінопису, живопису, графіки та ін., чималу увагу вона приділила й загальним проблемам вивчення всього комплексу візуальних джерел, зокрема навела його визначення, класифікацію, інформативну цінність, історію дослідження тощо [9, с. 20]. Але основна увага була зосереджена на пошуку, виявленні та вивченні портретів представників козацької старшини XVII-XVIII ст. У процесі з'ясування кількості наявних автентичних зображень, авторка здійснила спробу встановити, яким чином вони створювалися, де спочатку перебували, як і куди переміщувалися, де зберігаються нині; підрахувала та здійснила порівняльний аналіз виявлених творів; з'ясувала як відбувалися втрати зображальних матеріалів та як вони фіксувалися [9, с. 24]. Авторка визначила принципи підрахунків гіпотетичної та реальної кількості портретів та сформулировала зведені дані, які подала в книзі додатків у вигляді таблиць і діаграм, де представлені й репродукції портретів представників козацької старшини [10].

Одразу слід зазначити, що результати підрахунків портретів здійснювалися з одного боку на основі реєстру генеральної, полкової та сотенної старшини Війська Запорозького за 1648-1782 рр., складеного В. Зарубою [11, с. 225–358]. У ньому згадано усього 4939 осіб (приблизно 5000), які представляють ті категорії козацької старшини, що згадані у праці О. Ковалевської. З іншого боку дані діаграм і таблиць базуються на результатах власної пошукової та аналітичної роботи дослідниці.

Так, у Додатку II представлена у порівнянні гіпотетична і реально існуюча кількість портретів на 5000 представників різних категорій козацької старшини: гетьманів, генеральної старшини, полковників, полкової старшини, сотників, сотенної старшини, городових отаманів, військових, значкових, значних та бунчужних товаришів 1648-1782 рр. Спираючись на розрахунок імовірної кількості цих категорій осіб у загальній кількості старшини, дослідниця прийшла до висновку, що, наприклад, портретів гетьманів мало би бути 28 (за кількістю тогочасних гетьманів, по одному на особу), а, скажімо, городових отаманів 350 (за тією ж ознакою). Водночас реально виявлених портретів першої групи – 75, а другої – 1. Представлено також відсоток реально виявлених портретів від гіпотетичного загального масиву, який би міг, на думку авторки, існувати в минулому: при бл. 5000 гіпотетичних портретів (100 %), реально виявлених – при бл. 160 портретів (при бл. 3 %) 85-ти осіб (при бл. 1,5 %) [10, с. 13,14].

Наведені реальні кількісні показники (на відміну від гіпотетичних) прекрасно проілюстрували один із постулатів історичного джерелознавства – спроможність певних джерельних груп об'єктивно відображати історичні реалії. Немає ніяких підстав стверджувати, що колись навіть гіпотетично був створений портрет кожного городового отамана (не кажучи вже про те, що до сьогодні немає абсолютно точних даних про їхню кількість), оскільки їх соціальна роль, хоча й була важливою, але значно поступалася ролі представників генеральної старшини, зокрема гетьманів, що не могло не позначитися на кількості портретів останніх.

Результати пошукової роботи авторки представлені також у таблиці «Кількість виявлених зображень представників козацько-старшинської верстви XVII–XVIII ст.» Додатку VI [10, с. 140-329]. Тут названі усі представники старшини й вказані їхні портрети, що були виявлені дослідницею. Стосовно 28-ми гетьманів, про яких згадувалося вище, вони вже представлені поіменно й названо 152 портрети 15-ти гетьманів. При цьому, перераховуючи портрети Б.Хмельницького авторка вказує на існування 9-ти живописних та 11-ти гравіюваних, що в сумі має складати 20. Але у примітці вказується, що всього їх 19 [10, с. 142]. Але це дрібниці у порівнянні з іншими розбіжностями кількісних показників. Імовірно через цю обставину в даній таблиці наприкінці відсутні підсумкові числа, а із-за цього їх неможливо співставити з показниками вже згаданого Додатку II. Наприклад, спочатку подаються відомості про 75 виявлених портретів гетьманів, а наприкінці, за безпосередніми підрахунками автора цих рядків на основі представленої в Додатку VI таблиці – їх виявилось 152. І як можна співвіднести вказану раніше загальну кількість виявлених портретів усіх старшин – прибл. 160 із тим, що тільки портретів гетьманів у таблиці представлено 152, у той час, як раніше згадувалися виявлені портрети 85 осіб. Навіть якщо додати до 152-х портретів 15-ти гетьманів по одному портрету інших осіб, виходить 222 (85+15=70, 152+70=222). Якщо під цифрою 160 розумілися лише оригінали або лише портрети певного виду, це слід було би врахувати у загальних кількісних показниках.

Гіпотетично долучивши до цієї кількості портрети жінок козацького стану (матерів, дружин, доньок та сестер), а також представників інших верств населення – шляхти, міщан і духовенства, дослідниця прийшла до висновку, що в цілому їх гіпотетично збереглося не більше 5-6 % від тих, що були гіпотетично створені [9, с. 35]. В цілому ретельна робота авторки з підрахунків як реальних, так і гіпотетичних козацьких портретів заслуговує на повагу, оскільки для історичного загалу це справа порівняно нова й безперечно складна.

Подавши узагальнюючу характеристику даного джерельного комплексу, дослідниця зауважила, що форма козацьких портретів (на іконі, в стінописі, станковий або графічний портрет, панегірично-геральдична композиція та ін.) залежала від мети їх створення, була пов'язана з подіями в житті представників козацтва – народженням, навчанням, хворобою, одруженням, благодійними справами, смертю. Охарактеризувала вона й функції, які виконували ці портрети у соціумі. На момент їх створення актуальними були лише обрядова, документальна, заступницька, популяризаторська та декоративна функції. З часом вони набули також виховної, пізнавальної, естетичної, соціальної та комунікативної функцій [9, с. 35-36,53].

Зрештою, О. Ковалевська дійшла до доволі невтішних висновків. Оскільки до сьогодні збереглися лише поодинокі унікальні автентичні зразки козацько-старшинського портрету, які дають уявлення про окремих представників даного стану, в цілому вони неспроможні подати цілісне відтворення образу козацтва. Не можуть вони забезпечити й неупереджене дослідження іконографії його окремих представників, оскільки, 21 портрет Б. Хмельницького зафіксував лише 3 іконографічні типи його зображень (з них 19 – так званого гондіуського типу), а із 19-ти портретів І. Мазепи – 7 відтворюють один тип

його зовнішності, 5 – другий, а решта представляє цілком окремі зображення [9, с. 35].

Таким чином, підсумовуючи можна стверджувати, що дослідження теоретичних та практичних проблем вивчення окремих різновидів візуальних джерел є важливим напрямом сучасних вітчизняних історичних студій. Двохтисячні роки були позначені поглибленням уваги не лише до пошуку, виявлення, опису, публікації історично цінних зображень, але й передусім спробами глибокого аналізу та інтерпретації їх історичного змісту.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Люстрована історія України / М. Грушевський. – Репр. вид. 1913 р. – К.: МП «Райдуга» – кооп. «Золоті ворота», 1992. – 524 с.
2. Василенко М. Павло Полуботок // М. Василенко. – Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник. – К.: Журнал «Україна», 1991. – С. 159–206.
3. Стрельський В.И. К вопросу о произведениях изобразительного искусства как историческом источнике // В.И. Стрельский. – История СССР. – 1984. – №1. – С. 96 – 101.
4. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. (Серія "Критичні студії"; вип.1). / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 415 с.
5. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 4-те вид. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2009. – 584 с.: іл.
6. Александрович В. Покров Богородиці: Українська середньовічна іконографія / НАН України, Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Л.: [б.в.], 2010. – 465 с.: іл.; Нестеренко П. Історія українського екслібриса / П. Нестеренко – К.: Темпора, 2010. – 327 с.; Новікова К. На перехресті світу і духу. Короткий нарис про сакральний живопис України / К. Новікова – К.: Темпора, 2013. – 328 с.: іл.; Степовик Д. Іконологія й іконографія / Д. Степовик – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – 320 с.; Монументальний живопис Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. – К.: КВІЦ, 2005. – 252 с.: іл.; Національний музей Тараса Шевченка: [альбом] / Упоряд.: Т.Андрющенко, С.Гальченко. – К.: Мистецтво, 2002. – 224 с.: іл.; Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ: [альбом] / Упоряд.: Ю.Литвинець. – Хм.: Галерея; К.: Артанія Нова, 2005. – 256 с. та ін.
7. Никитенко Н. Крещение Руси в свете данных Софии Киевской // София Київська: Візантія. Русь. Вип. III: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження С. К. Редіна (1863-1908) / Відп. ред. докт. іст. наук, проф. Ю.А.Мідик; упоряд. Д.С.Гордієнко, В.В.Корнієнко. – К.: [б.в.], 2013. – С. 415 – 441.
8. Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве / С. А. Высоцкий; АН УССР. Ин-т археологии. – К.: Наукова думка, 1989. – 215 с.: илл.
9. Ковалевська О.О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. – Ч. 1. Монографія / О.О.Ковалевська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 314 с.
10. Ковалевська О.О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. – Ч. 2. Додатки / О.О.Ковалевська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 330 с.: іл.
11. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – 380 с.

References

1. Hrushevs'kyu M. Ilyustrovana istoriya Ukrayiny / M. Hrushevs'kyu. – Repr. vyd. 1913 r. – K.: MP «Rayduha» – koop. «Zoloti vorota», 1992. – 524 s.
2. Vasilenko M. Pavlo Polubotok // M. Vasilenko. – Het'many Ukrayiny. Istorychni portrety. Zbirnyk. – K.: Zhurnal «Ukrayina», 1991. – S. 159–206.
3. Strel's'kyu V.Y. K voprosu o proyzvedenyakh yzobrazitel'noho yskusstva kak ystorycheskom ystochnyke // V.Y. Strel's'kyu. – Ystoriya SSSR. – 1984. – #1. – S. 96 – 101.
4. Yakovenko N. Paralel'nyy svit. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI–XVII st. (Seriya "Krytychni studiyi"; vyp.1). / N. Yakovenko. – K.: Krytyka, 2002. – 415 s.
5. Yakovenko N. Narys istoriyi seredn'ovichnoyi ta rann'omodernoyi Ukrayiny. – 4-te vyd. / N. Yakovenko. – K.: Krytyka, 2009. – 584 s.: il.
6. Aleksandrovych V. Pokrov Bohorodytsi: Ukrayins'ka seredn'ovichna ikonohrafiya / NAN Ukrayiny, In-t ukrayinoznavstva im.

Ivana Kryp'yakevycha. – L.: [b.v.], 2010. – 465 s.: il.; Nesterenko P. Istorija ukrajyns'koho ekslibrysa / P. Nesterenko – K.:Tempora, 2010. – 327 s.; Novikova K. Na perekhresti svitu i dukhu. Korotky narys pro sakral'nyy zhyvopys Ukrainy / K. Novikova – K.: Tempora, 2013. – 328 s.: il.; Stepovyk D. Ikonolohiya y ikonohrafiya / D. Stepovyk – Ivano-Frankivsk: Nova zorya, 2004. – 320 s.; Monumental'nyy zhyvopys Troyits'koyi Nadbrannoyi tserkvy Kyuevo-Pechers'koyi lavry. Kataloh. – K.: KVITs, 2005. – 252 s.: il.; Natsional'nyy muzey Tarasa Shevchenka: [al'bom] / Uporyad.: T.Andrushchenko, S.Hal'chenko. – K.: Mystetstvo, 2002. – 224 s.: il.; Ukrainy'kyu ikonopys KhII–KhIKh st. z kolektsiyi NKhMU: [al'bom] / Uporyad.: Yu.Lyvtynets'. – Khm.: Halereya; K.: Artaniya Nova, 2005. – 256 s. ta in.

7. Nykytenko N. Kreshchenye Rusy v svete dannykh Sofyy Kyuevskoy // Sofiya Kyuyivs'ka: Vizantiya. Rus'. Vyp. III: zbirka nauk. prats', pryvyachena 150-littyu z dnya narodzhennya Ye. K. Ryedina (1863–1908) / Vidp. red. dokt. ist. nauk, prof. Yu.A.Mytsyk; uporyad. D.S.Hordiyenko, V.V.Korniyenko. – K.: [b.v.], 2013. – S. 415–441.

8. Vyotsky S. A. Svet-skye fresky Sofyyskoho sobora v Kyueve / S. A. Vyotsky; AN USSR. Yn-t arkhelohyy. – K.: Naukova dumka, 1989. – 215 s.: yll.

9. Kovalevs'ka O.O. Zobrazhennya kriz' viky: ikonohrafiya kozats'koyi starshyny KhVII–KhVIII st. – Ch. 1. Monohrafiya / O.O.Kovalevs'ka. – K.: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. – 314 s.

10. Kovalevs'ka O.O. Zobrazhennya kriz' viky: ikonohrafiya kozats'koyi starshyny KhVII–KhVIII st. – Ch. 2. Dodatky / O.O.Kovalevs'ka. – K.: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. – 330 s.: il.

11. Zaruba V.M. Administrativno-terytorial'nyy ustriy ta administratsiya Viys'ka Zaporoz'koho / V.M. Zaruba. – Dnipropetrovsk: Lira, 2007. – 380 s.

Pavlenko S. F., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Faculty of History, Kyiv National University. Shevchenko (Ukraine, Kyiv), pavlenko_s_f@ukr.net

Visual sources in modern historical studies: problems of research and interpretation

Considers the problems in identification, study and interpretation of the content of certain types of visual sources in modern national historical studies.

Keywords: historical studies, visual sources, painting, murals, icons, frescoes, graphic, portrait.

Павленко С. Ф., кандидат исторических наук, доцент, доцент исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), pavlenko_s_f@ukr.net

Визуальные источники в современных исторических исследованиях: проблемы изучения и интерпретации

Рассматриваются проблемы выявления, исследования и интерпретации содержания отдельных видов визуальных источников в современных отечественных исторических исследованиях.

Ключевые слова: исторические исследования, визуальные источники, живопись, стенопись, икона, фреска, графика, портрет.

* * *

УДК 94:82–94(477–25)«18»

Тарасенко О. О., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Украины, Институт гражданского общества Киевского университета им. Бориса Гринченка (Украина, Киев), Olgatarasenko@ukr.net

ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ У СПОГАДАХ УЧНІВ

Проаналізовано образ Вчителя та значення його впливу на мотивацію студентів вивчати українську історію і професійне становлення поколінь українських істориків у формуванні їх як свідомих українських діячів через спогади учнів професора Антоновича: В. І. Щербини, В. Г. Ляскоронського, Д. І. Багалія, В. Ю. Данилевича – представників київської документальної школи В. Б. Антоновича, яка займає важливе місце в українській історіографії і репрезентує школу істориків Університету Св. Володимира.

Ключові слова: В. Б. Антонович, друга половина XIX століття, школа істориків Університету Св. Володимира, київська документальна школа В. Б. Антоновича, спогади, В. І. Щербина, В. Г. Ляскоронський, Д. І. Багалія, В. Ю. Данилевич.

Школу істориків Університету Св. Володимира XIX ст. представляє ціла низка видатних вчених. Серед них В. Б. Антонович [1; 2; 10; 14; 15] та його учні В. І. Щербина, В. Г. Ляскоронський, В. Ю. Данилевич, Д. І. Багалія, представники київської документальної школи професора Антоновича [6; 13], які пронесли вдячну пам'ять у спогадах про Вчителя крізь все життя.

Актуальність статті полягає у пошануванні представника школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст. професора Антоновича через спомини його учнів, які допомагають глибше зрозуміти людину, яка уособлювала свій час та невтомно його творила.

Мета статті: дослідити образ Вчителя, значення його впливу на зацікавлення студентів вивчати українську історію, на професійне становлення поколінь українських істориків у формуванні їх як свідомих українських діячів у споминах учнів професора Антоновича: В. І. Щербини, В. Г. Ляскоронського, Д. І. Багалія, В. Ю. Данилевича – істориків української історіографічної концепції київської документальної школи В. Б. Антоновича, яка займає важливе місце в українській історіографії і репрезентує школу істориків Університету Св. Володимира XIX ст.

Спогади В. І. Щербини було надруковано у 1919 р. у журналі «Наше минуле» як «Спомини колишнього студента про Київський університет 70–х років» [34]. Спогади В. Г. Ляскоронського було видано у 1928 р. у журналі «Україна» як «Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора» [22]. Спогади Д. І. Багалія розміщені у його автобіографії, яку було видано у 1927 р. у збірнику історично-філологічного відділу УАН [3]. У своїй автобіографії Д. І. Багалія наводить спогади В. Ю. Данилевича. Ми цитуємо спогади В. І. Щербини [35], В. Г. Ляскоронського [17], Д. І. Багалія і В. Ю. Данилевича із автобіографії Д. І. Багалія [4] у ювілейному виданні «З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників».

Як зазначає сучасний український дослідник І. Б. Гирич: «Говорячи про історичну школу В. Антоновича, або т.зв. київську документальну школу, слід розрізняти два поняття: власне школу й напрям» [8, с. 219]. До історичної школи В. Б. Антоновича увійшли всі його учні, без огляду на їхні ідеологічні та історіософські переконання. Ця школа займає гідне місце у школі істориків Університету Св. Володимира та українській історіографії загалом [20; 23].

Поняття історичної школи В. Б. Антоновича як напрямку за визначенням І. Б. Гирича «кількісно вужче і стосується лише тих істориків, які поділяли й продовжували народницькі візії вчителя в національно-державному ключі, тобто належали до істориків української історіографічної концепції» [8, с. 220]. В. Б. Антонович належав до найвизначніших діячів українського національного відродження другої половини XIX ст. [32], майже півстоліття очолював український громадсько-політичний рух [33], без його участі не відбувалася жодна суспільно-політична подія того часу, «як яскравий представник української інтелігенції, він уособлював свою добу й активно творив її» [8, с. 212]. А «дух В. Антоновича, його справи, його думки, за образним висловом О. Оглоблина, витали над Києвом пореволюційним. Значення В. Антоновича усвідомив навіть В. Вернадський, який [...] в Києві 1917–1918 рр. опинився віч-на-віч з нечуваним пієтетом, яким